

Ferge Zsuzsa

Az átmenet társadalma¹

Ahogy változik a helyzet Magyarországon és Közép- és Kelet-Európában általában, úgy válik egyre bizonytalanabbá az átalakulás mérlegének objektív értékelése. Egy ideig úgy tűnt, hogy az új társadalommal mindenki, de legalábbis a többség nyerni fog – hisz ezért volt szinte teljes támogatottsága a bársenyos forradalmaknak. Az átmenet idején végzett közvélemény-kutatások szerint az emberek többsége számára roppant fontosak voltak az új szabadságok. A politikai felszabadulás mellett olyan piacgazdaságra vágytak, amely megoldja a hiánygazdaság kellemetlenségeit a korlátlan piac hátrányai nélkül, azaz amelyben jelentős marad az állam szociális felelőssége (lásd például: *Simon*, 1993, *Sági-Róbert*, 1993).

A korai álmok több módon bizonyultak illuzórikusnak. A nyugati szakértők az illúziókat, illetve kudarcokat előbb a keleti polgárok éretlenségével, a pártállam embertorzító hatásaival, polgárainak elkényeztetésével, pszichológiai felvértezetséjük tönkretételével, a demokratikus hagyományok hiányával igyekeztek magyarázni. Később, 4–5 évvel az átmenet után már arról születnek elemzések, hogy miért volt szükség szerű a gazdasági összeomlás és az államszűd: a rossz tulajdoni és iparstruktúrát, az átstruktúrálást szükségképpen kísérő termelés-visszaesést és munkanélküliséget, az így csökkenő állami bevételeket és az új problémák okozta kötelezettségek miatt növekvő költségvetési hiány bűnös, egymást erősítő köreit említik (lásd például: *Barr*, 1994). Valójában azonban nem csak a gazdaság van bajban.

Igaz, néhány országban (nagyjából ilyenek a visegrádi kör országai és talán a balti országok) a nyugati típusú demokráciák működését lehetővé tévő politikai struktúrák kialakultak. A politikai struktúrák azonban (egyelőre? vagy egyáltalán?) kevésbé védenek bizonyos társadalmi torzulások ellen. A korai álmok nemcsak a gazdaság összeomlása miatt tűntek tova, hanem azért is, mert a társadalom strukturális viszonyai – ide értve a társadalmi csoportok közötti viszonyokat is, állam és civil társadalom viszonyait is, a társadalmi alrendszerek közötti viszonyokat is – egyáltalán nem a többség óhajai szerint alakulnak. A demokráciának ez a paradoxona – hogy sok folyamat iránya egyáltalán nem illeszkedik a többség akaratahoz – nem Közép-

és Kelet-Európa specifikuma. *Jorge Semprun* egy előadását hallgattam 1991-ben. Ebben mondotta azt, hogy a demokrácia képtelen kezelni a modernizációt – vagy a modernizáció folytonosan túllép a demokrácián. Ő is, mások is gyakran hangsúlyozzák, hogy a piac és a demokrácia nem elválaszthatatlan ikrek – épp ellenkezőleg, állandó konfliktusban vannak (*Myles-Brym*, 1992). (Álljon itt csupán egyetlen illusztráció: gyakorlatilag valamennyi nyugati jóléti államban a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a nagy többség még több adófizetés ellenében is több és jobb állami felelősségű szolgáltatást igényelne – miközben kisebb-nagyobb erővel ott is folyik a jóléti rendszerek lebontása.) *Semprun* következtetése az, hogy egyetlen permanens forradalom van – a demokráciáért, a demokrácia érvényesüléséért és érvényesítéséért folytatott harc. Ehhez azonban messze nem elég az, hogy az állam korlátozza a piacot. A demokrácia védelme, ami egyben állam és piac „társadalompárti” működését is elősegíti, elsősorban a civil társadalom dolga. Ahol a civil társadalom nem teszi ezt a dolgát, mert gyenge és szervezetlen, mert megfélemlítik, mert belefárad a csalódásokba, vagy mert a piac – ahogy *Bauman* [1993] fogalmaz – elcsábítja, ott kevesek a jogi garanciák.

Ugyanezt – a demokrácia polgárának kiszolgáltatottsági érzését – fejezi ki *Norbert Elias*: „Az embereket manapság hatalmas integrációs folyamat fogja át. Ez nem csak kéz a kézben halad számtalan, az egésznek alárendelt dezintegrációs folyamattal, hanem bármelyik pillanatban átszaphat egy mindent átható dezintegrációs folyamatba. Az integráció többek között olyasmit jelent, hogy a hatalmi központok egyre följebb csúsznak, például a törzstől az államig. Ez a folyamat most globalizálódik... s ezzel növekszik az egyén tehetetlensége, beleszólási képtelensége abba, ami az emberiség csúcsein történik.” (*Elias*, 1991, 165. o.)

Magyarországon – és vélhetően Közép- és Kelet-Európa más országaiban is – jó néhány olyan folyamat rajzolódik ki, amely kevésbé felel meg a polgárok (szavazatokban is kifejeződő) akarátának. Ezek közül néhány olyannal foglalkozom, amelyek összekapcsolódnak az integráció–dezintegrálódás problematikájával, és így valamennyire közük van a társadalom-, illetve szociálpolitikához is.

1. A piac és a többi alrendszer viszonya

A piac és a társadalom viszonyát illetően manapság időszerűtlen *Polányi Károlyt* emlegetni Magyarországon. Ildomosabb és tudományosabb *Luhman*-ra és *Habermas*-ra hivatkozni – de a dolog lényege hasonló. A kérdés az, hogy egy plurális értékekre épülő – azaz demokratikus – társadalomban minden alrendszernek – és minden egyénnek – ugyanazt a logikát, ugyanazt a működési elvet kell-e követnie? A mai domináns ideológia – azaz a neoliberalizmusból és neokonzervativizmusból összeötvözött új jobboldal (*Bujalos-Nyilas*, 1995) – minden alrendszert, minden intézményt és minden egyént a piac értékrendjéhez és működési elveihez öhajti igazítani.

Az ideológiai váltás szükségszerűségének igazolása látszólag nem is nehéz. Ha egy ország a világpiacon helyt akar állni, akkor versenyképesnek

kell lennie. Ehhez tőkét kell beruháznia, ami azonban csak akkor lehetséges, ha azt a lakosság nem éli fel magas bérekkel vagy magas állami juttatásokkal fedezett fogyasztással. Ezért kínálja nekünk minden szupranacionális gazdasági szervezet a kelet-ázsiai kis tigrisek (ahová most már Malaysia is felzárkózik) és a latin-amerikai országok, elsősorban Chile példáját. Igaz, mind ezen közben *három dologról* nincs szó. Arról, *először*, hogy hogyan működött és működik gyakorta máig a tisztességes szociálpolitika mint a gazdasági növekedést felhajtó erő, ösztönző rendszer (Korpi, 1985; Castles–Dowric, 1988) – és hogy hogyan segítette Közép-Kelet-Európában a békés rendszerváltást az, hogy a „humán erőforrások”, épp a szociálpolitikának köszönhetően, viszonylag jó állapotban voltak. Arról, *másodszor*, hogy a világ százánál több országában sem szociálpolitika, sem gazdasági fejlődés nincs – és nem kizárt, hogy a „kis tigrisek” helyett ehhez a nagyobb tömbhöz sodródunk le. És *végül* nincs szó arról sem, hogy mi az emberi-társadalmi ára a min-taországok gyors gazdasági fejlődésének. (A gyermekek nyomora Latin-Amerikában, az idősek nyomorúságos kiszolgáltatottsága ott is, a távolkeleten is, általában nem a gazdasági kézikönyvek tárgya – de azért olykor ott is említés esik ilyen illetlen dolgokról. (Lásd: Barr, 1994.)

A neoliberális reformok sajátos hatását jól mutatja a nálunk is sokak számára vonzó chilei nyugdíjrendszer. E gyakorta kínált minta szerint az idősebb keresők még választhattak az áttéréskor, hogy a régi keresetarányos rendszerben kérik-e a nyugdíjat, vagy már átlépnek az új szisztémába. A többiek számára a korábbi államilag garantált, kötelező rendszer megszűnt. Ha ezt akarták és anyagilag bírták, csatlakozhattak az új, tőkefedezettel működő magán nyugdíjpénztárak valamelyikéhez. (Ezekbe a pénztárakba csak a dolgozók fizetnek járulékot, a munkáltatók nem.) Ezzel a tőkepiac helyzete a jelek szerint jelentősen javult. Azonban: a járulékot fizetők aránya (akik tehát jogosulttá válnak valamilyen keresetarányos nyugdíjra) 1983-ban 76, 1990-ben 53 százalék volt. Ezen belül a kisfizetésűek 45–55 százalékának, a magasabb fizetésűek 80–90 százalékának van nyugdíjbiztosítása. Minthogy az előzőek vannak többségben, az időskori szegénység előreveti az árnyékát (Barr, 1994, 212. o.).

Az egykaptafas logika sok módon kifejeződik. Az alrendszerek relatív önállóságának tagadása van a mögött a gyakorta megfogalmazott kormányzati igény mögött, hogy „piackonform” szociálpolitikára van szükség mind a társadalombiztosításban, mind egyebütt. Ha ez nem jelent mást, mint azt, hogy racionális számolásra mindenütt szükség van, hogy ésszerűen előre kell kalkulálni, mire lesz, és mire nem lesz pénz – ez még nem jelent piackonformitást, csak felelős ügyvezetést. A ma szótárában azonban a piackonform szociálpolitika ennél sokkal többet jelent. Voltaképpen a történelem tagadásának paradoxonára épül: a szociálpolitika az utolsó 200–300, s kivált az utolsó 50 évben azért fejlődött olyan rohamosan, mert a társadalmi mozgások (például az idősek idősödése, s egyben az őket családi keretek között ellátni képes gyermekek számának radikális csökkenése), valamint a piaci, ezen belül a biztosítási piaci kudarcok ezt szükségessé tették. Sem egyik, sem másik téren nem oldódott meg semmi, ami miatt most a szociálpolitika félreterelhető vagy zsugorítható lenne. Mégis, e logika szerint úgy kellene ten-

nünk, mintha a köz beavatkozását indokló problémák megoldódtak volna. Hasonló probléma a szociálpolitika mindenkorai legitimáló szerepe Nyugat-Európában éppúgy, mint keleten. A társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok nyomán keletkező feszültségeket a szociálpolitika segített tompítani, illetve legitimálni. Ha ez a legitimáló tényező gyengül, miközben az egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mindenütt, de kivált az átmenet országában, nőnek, kérdés, hogy lesznek-e demokratikus módszerek a „rend” fenntartására.

A piac egyre erőteljesebb dominanciája természetesen összefügg a globalizálódás már említett folyamatával. Az átmenet országainak egyik marandó fájdalma vagy sérelme az, hogy a régi rendszer eltűntekor a sejtett, olykor megígért nyugati szolidaritási gesztusok elmaradtak. Internacionális módon csak a nemzetközi tőke kezdett működni, amely saját logikájának megfelelően a lehető legnagyobb hasznot igyekszik húzni a korábbi versenyképtelen rendszer összeomlásából. Ez teljesen rendjén is volna, ha a szupranacionális gazdasági erőkkal szemben szupranacionális politikai-társadalmi erők is működnének mint korlátozó feltételek. Elég azonban összehasonlítani az IMF és az ENSZ hatékonyságát, hogy kitessék: a nem piaci logika szerint működő globális szervezetek forrásai lassan elapadnak, nemzetközi hatékonyságuk pedig, amely sosem volt elsöprő, csökkenőben van.

Végeredményben a kérdés – amire válaszom nincs – az, hogy milyen társadalom felé haladunk, amikor a piac (*Habermas* kifejezésével) egyre inkább gyarmatosítja és áramvonalasítja a történelmileg-társadalmilag más mozgatókra működő alrendszereket is, a motívumok végtelen változatosságával tevékenykedő egyéneket is.

2. Az állam és a társadalom viszonya

Mrs. Thatcher híres-hírhedt mondása – miszerint „olyan dolog, hogy társadalom, nincs” – az állami funkciók mai újraértelmezésének nyitánya volt. A „minimális állam” teóriája természetesen csak a másik oldala a piaci logika terjeszkedésének. Végül is az egyének dolga az, hogy a piacon küzdjenek meg magukért: „Egy piacgazdaságban a készpénz-transzferok struktúrájának olyannak kell lennie, hogy az egyéneket ösztönözze a munkára, a megtakarításra, az adófizetésre, arra, hogy a lehető legnagyobb mértékben küzdjenek önmagukért, és csak végső menedékként forduljanak az államhoz” (*World Bank*, 1994). *Thatcher* asszony csak annyival ment tovább, hogy világossá tette az új individualizmus közösségi következményeit.

Ha nincs társadalom, csak egyének laza halmaza, akkor természetesen idejüket múlták az olyan fogalmak is, mint a közjó, a közérdek, a közfelelősség. Az állam tehát nem lehet többé felelős olyan ügyekért például, amelyek az állampolgárok és csoportjaik jólétét vagy létbiztonságát érintik – ami mondjuk *Eötvös József* számára még evidencia volt: nem is látta az államnak sok más értelmét (*Eötvös*, 1981). A helyzet azért kusza, mert a modern állam egy sor területen nehezen tud visszavonulni például olyan folyamatok miatt, mint a társadalmak (nemzetállamok) lakosságszámának, népsűrűségének nö-

vekedése, a mind parttalanabb nemzetközi mozgások, a gazdasági élet növekvő szabályozási szükséglete (például a rohamosan fejlődő gyógyszeripar termékeinek szükségszerű ellenőrzése), a családok könnyebb felbomlása, a modernizációval együtt szaporodó bűnözés, a demokratikus intézmények egyre bonyolultabb működése. Ráadásul a felsorolt területek közül a legtöbb a közjó (noha nem a szűken értelmezett szociálpolitika) szférájába tartozik. Úgy tűnik, hogy a minimális állam jelszava csupán egy terepen érvényesíthető hatékonyan – a jóléti újraelosztásban. Nem kell túlzott szociológiai éleslátás annak felfedezéséhez, hogy az állam bizonyos funkciói az erősebb-gyengébb csoportok közötti küzdelmek függvényében erősödnek vagy szorulnak vissza. Ahogy *Szalai Erzsébet* [1995] írja: „(Az állami szociálpolitika) leépítésének halasztása az elmúlt öt évben nem politikai mulasztás következménye volt, hanem híven kifejezte a politikai, gazdasági és kulturális elit érdekeit. Az állami oktatási, kulturális és egészségügyi (és hozzátenném, jövedelemfenntartó – F. Zs.) rendszer támadása akkor vált lehetségessé és szükségessé, amikor egyfelől az elit már képes volt függetleníteni magát eme rendszertől (mert mindenre elég a pénze), másrészt a tömeges leszakadás megállításának erőforrásigénye már komolyan veszélyeztette volna kialakult gazdasági erőpozícióit.”

A világ biztosan változik, s ehhez sok mindennek igazodnia kell. A nagyra nőtt jóléti államokat ugyanúgy kísérték az állami kudarcok (a túlméretezett, gyakran csak saját érdekeit néző bürokráciától az elszemélytelenedő szolgáltatásokig), mint a nagyra nőtt piacokat a piaci kudarcok (amilyenek például a piac lételemét jelentő „tökéletes verseny” és „tökéletes informáltság” hiánya, a környezetpusztítás, vagy a keresletet-kínálatot végül is valamennyire egyensúlyba hozó úgynevezett öntisztító mechanizmusok gyengesége a munkaerőpiacon). Az a gyanúm, hogy az a bolsevik kísérlet, amely a piaci kudarcokat a piac megszüntetésével akarta leküzdeni, a lehető legrosszabb válasz volt. S nem vagyok benne biztos, hogy az állam – első renden a közjóért és létbiztonságért felelős állam – megszüntetése vagy minimalizálása az állami kudarcokra adott jó válasz.

Az első bírálatok valóban nem is erről szóltak, hanem az állam „megszelídítéséről”, a túlközpontosított hatalom decentralizálásáról s mindenekelőtt az állam fölötti közvetlen állampolgári kontroll erősítéséről. A továbbiakban az államtalanítás más formái is előkerültek. Ezek közül különösen fontossá vált a szolgáltatásnyújtás „társadalmasítása”, amikor az állam a jogokat rögzíti, az ellátásokat fedezi, ám a szolgáltatásnyújtás feladatát s esetleg az intézmények tulajdonjogát átadja a magánszférának, azaz a családnak, a kis közösségnek, az önkéntes (nonprofit) szektornak, illetve a piacnak (általában az ún. kvázi-piacnak) (*Le Grand–Bartlett*, 1994).

A következő, szinte elkerülhetetlen lépés az állami források szűkítése, hiszen ez felel meg igazán a minimális állam követelésének. Ebben a szakaszban a szociális jogok szükségképpen gyengülnek. A szociális jogok elbizonytalanodása nyugaton és keleten egyaránt olyasmit jelent, hogy mind a korábban közfelelősséget jelentő olyan szükségletek kielégítését, mint az egészségügy vagy az oktatás, mind pedig az ENSZ által deklarált „élethez való jogot” biztosító ellátásokat egyre többen szűkítenék le az „igazán rá-

szoruló”, majd pedig az „igazán érdemes” szegényekre. Ezzel együtt – az adóházadások állandó fenyegetése miatt – mind nagyobb a súlya annak a szemléletnek, hogy ellenszolgáltatás nélkül senki ne kapjon semmit, s aki e követelménynek nem felel meg, az a segítségre nem érdemes.² A civilizált léthez való jog így a szociális állampolgáriság szerves alkotóeleméből (*Marshall*, 1965) a legszegényebb érdemesek jogává, integráló elemből a dezintegráció forrásává válik. S ebből következik az itt röviden vizsgálandó harmadik folyamat, az, hogy hogyan változik a társadalmi csoportok, osztályok egymáshoz való viszonya.

3. A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya

3.1. Régi és új struktúráló erők

Az államszocializmus struktúráját korábban lefojtottnak neveztem (*Ferge*, 1991). A *lefojtottságnak legalább három értelme* van. Az *egyik* az, hogy a történelmileg régóta működő három különösen fontos struktúráló erőből (ha úgy tetszik, tőkéből vagy az adott erőforrás egyenlőtlen elosztására épülő viszonyból), nevezetesen a hatalomból, tulajdonból és tudásból a totalitárius politika egyet, a tulajdont, a lehető legnagyobb mértékben kiiktatott. A *másik* értelmezés az, hogy a mégis működő struktúraformáló erők működési módját a korlátlan hatalmi önkény különböző módokon visszafogta vagy torzította. Ez alapvetően áll a (mégis meghagyott) tudásra is, amelynek szerepét a hatalom esetlegessé tette, azaz hol funkcionálhatott rendeltetése szerint a tudás, tehetett föl kérdéseket az új tudást kereső, hol pedig nem. A történelmileg adott struktúráló erők, a kapcsolati hálók, a területi vagy másfajta csoportazonosságokra épülő struktúrálódások ugyancsak tiltottak voltak, vagy a tűrés határán mozogtak. Így viszonyformáló hatásukat ezek sem fejthették ki. A lefojtottság *harmadik* értelme pedig az, hogy a hatalom minden társadalmi erő történelmileg hagyományozódó vagy a jelenben gyökerező spontán mozgását maximálisan gátolni igyekezett egy felülről a társadalomra kényszerített társadalmi szerkezet „tudatos” létrehozása érdekében.

A spontán mozgások lefojtása azonban mindig csak rövid időre, részlegesen vagy látszólag sikerülhetett. A társadalom tagjait sem kicserélni, sem totálisan átnevelni nem lehetett. S ami bennük saját társadalmi múltjukból megmaradt, az elég volt ahhoz, hogy a „központi akaratot” kicselezze, szándékait legalább részben keresztülhúzza. Ennek csak egyik jelzése, hogy voltaképpen mindig jelentős volt – még a valóban gyors, sőt, az erőszakolt mobilitás időszakában is – a társadalmi helyzetek átöröklésének lehetősége. A diktatúra puhulásával – esetleg egy generáció átívelésével – az átöröklítés felerősödött. A legkeményebb diktatúra éveiben meg lehetett semmisíteni a korábbi látható előnyöket, és – például a felsőoktatási felvételek korlátozásával – rontani a második generáció életésélyeit. A kulturális, szimbolikus tőkék megsemmisítése azonban nem ilyen egyszerű – és tartósan ható felhalmozásuk megakadályozása sem az.

A többgenerációs átöröklítés folyamatát jól ábrázolja például egy 1980

táján, akkor 45–50 évesek körében végzett, az ő szüleik és az ő gyermekeik életútját is átfogó vizsgálat (Egy korosztály..., 1984). A mintát alkotó „középső” nemzedék volt (talán minden korcsoport közül) a legmobilibb – őket érintették a „fényes szellők”, ők menekültek a tsz-ek elől a városi iparba, ők töltötték fel először a szaporodó hivatalnoki pozíciókat, őket nem vették föl egyetemre, ha a háború előtti „elitből” származtak, és őket emelték ki különösen nagy arányban (beiskolázással vagy anélkül) politikai posztokra. Ez a nagy mobilitás azonban nem volt tartós, ha a pillanatnyilag megszerzett helyhez nem gyűjtöttek további előnyöket. Így például az akkor vezetőállású és értelmiségi középső generáció tagjai közül 50 százaléknak volt egyetemet végzett gyermeke, ha már a nagyapa is szellemi foglalkozású volt, és 7 százaléknak, ha gazdálkodó vagy mezőgazdasági munkás. Bizonyítható volt tehát, hogy „a társadalmi erőviszonyok spontánul akkor is hatnak, ha minden központi törekvés ellenük szól (lásd az előnyök vagy hátrányok átörökítését akkor, amikor ezt a politika és az ideológia egyaránt gátolni akarta)” (102. o.). A politika hatásának időlegességét mutatta az, hogy legalábbis ha valaki megmaradt és itt maradt – a nyolcvanas évekig már túl tudott lépni az 50-es évek okozta töréseken. Az 50-es évek politikai diktatúráját a jól indulók közül sokan megszenvedték. A háború előtti közép- és felsőosztály gyermekei feléne a helyzete rosszabbodott, de túlnyomó többségük (több mint 90 százaléuk!) 1980-ban már ismét felszálló ágba volt.

Az előnyök és hátrányok halmozódása és e tendencia erősödése ugyan-csak nem volt a központi politika deklarált célja, mégis régóta érvényesül. Igaz, hogy – mint Európa nyugati felén – igen sok történt a tömeges szegénység és létbizonytalanság ellen, s csökkentek a fizikai és társadalmi élet-esélyek háború előtti szakadékszerű egyenlőtlenségei. A mozgás azonban nem ért el mindenkit, és (a gazdasági fejlődés kifulladásával, illetve a jó társadalmi helyzetek megszilárdulásával) fokozatosan romlottak a felemelkedés esélyei is. „Az objektív hátrányok halmozódása – rossz munka, rossz lakás, mindig alacsony jövedelmek, a gyermekek alacsony iskolázottsága – a ma középkorú családfelek családjainak csak 5–5 százalékát jellemzi. De az ő helyzetük reménytelenebb, mint a hasonló helyzetű családoké volt 30–35 évvel ezelőtt. Akinek máig (azaz 1980-ig) nem sikerült a kiemelkedés, annak erre a mai helyzetben kevés esélye van” (Ferge, 1984, 84. o.). A következtetés már akkor elég pesszimista volt: „(az adatokból) olyan társadalmi fejlődés vetíthető előre, amelyre az előnyösebb társadalmi helyzetek erősödő monopolizálása, a legrosszabb helyzetűek fokozódó kiszorulása jellemző.”

A látható – régi és új – egyenlőtlenségek ellenére az ideológiai fikció szerint ez a társadalomszerkezet egy osztálynélküli, vagy „két testvéri osztály és egy értelmiségi réteg”-ből álló szerkezet volt. E fikció fiktív vagy hazug voltát a társadalom akkori – s nem csak nyugati – elemzői több módon igyekeztek megmutatni. A hivatalos ideológia fiktív voltának bizonyítási igényével indultak el például Magyarországon és Csehszlovákiában egyaránt a hatvanas években a társadalmi rétegződésre, illetve az egyenlőtlenségi rendszerekre irányuló kutatások (Ferge, 1969; Manchin, 1969). Ugyanakkor az osztálynélküliség fikciójában volt igazság is, ha nem is az akkori domináns ideológia értelmében: „A »lefojtott struktúrát« alkotó, egymással társadal-

világ viszonyban lévő csoportok »a hatalmi elit és a többiek« kettősségén kívül nemcsak nem látszottak, de valószínűleg nem is igazán léteztek: magukat a legfontosabb struktúráló tényezőket (hatalom, tulajdon, tudás) működtette úgy a hatalom, hogy valamennyire is stabil, önmagukat felismerő, más csoportokhoz való viszonyukat tisztázni képes csoportok kialakulásának elejét vegye. A totális hatalom szempontjából ez természetesen érthető: a tartósan megszilárduló, előbb-utóbb saját érdekeiknek is tudatára ébredő csoportok a totális logikának ellentmondanak, s a status quo szempontjából veszélyesek. Ha e feltevés igaz, akkor az is igaz, hogy az államszocialista társadalmak (ismét: egy, a csoport reprodukciójának legitimált bázisát nélkülöző, ezért nem igazán »osztályá« szilárduló uralkodó csoport kivételével) »osztály nélküli társadalmak« voltak, ha nem is a szó marxi értelmének megfelelően” (Ferge, 1991).

Az államszocializmussal együtt véget ért a lefojtottság. A többé-kevésbé bársynos forradalmak úgy szerezték meg, illetve vissza a polgári és politikai jogokat, hogy azok ma erőteljesebbek, mint Magyarországon és szinte egész Közép- és Kelet-Európában valaha is voltak. Ezzel újra megjelentek a színen a tulajdon különböző, struktúráló szerepet játszó formái. Az új demokratikus politikai struktúrák hatására a hatalom nem játszhatja többé a korábbi totális és szinte kizárólagos struktúráló szerepet – s ezt az új politikai intézményrendszer mellett épp a tulajdon, azaz a magántőke új szerepe is korlátozza.

Visszatérünk tehát egy olyan rendszerhez, amelyben a strukturális viszonyok plurális erőterben generálódnak. Ebben működésbe lépnek a már említett erők és tőkék – a tulajdon, illetve fizikai tőke, a hatalom, illetve politikai tőke, a tudás, illetve kulturális tőke, a társadalmi helyzettel együttjáró kapcsolati tőke, amely végül is „jogok és kötelességek tőkéje”, illetve az ehhez hasonló funkciójú szimbolikus tőke, amelynek alapja az alkalmasint „egy-egy családhoz kapcsolódó presztízs és hírnév” (Bourdieu, 1978, 190. o.), továbbá mindazok az erők, amelyeket az újra felfedezett vagy újonnan kialakuló én- és mi-identitások felszínre hoznak. (Ezek a fontos kötőanyagot jelentő rész-identitások egyben a makroszintű dezintegrációt is megalapozzák.) (Lásd: Elias, 1991.)

Nyugaton – a posztmodernizmus elmélete szerint – ez utóbbi részidentitások az alapvető struktúráló erőket mintegy kikapcsolták, azaz nem, vagy a korábbinál sokkal halványabban érvényesülnek a társadalmat összetartó és szétfeszítő makroviszonyok, értelmét veszti például az osztálystruktúra fogalomrendszere is. Igaz, ott is kibontakozóban van a posztmodernizmus olyan kritikája, amely a valóban létező „posztmodern” jelenségek túláltalánosításában a társadalmi valóság, az élesedő társadalmi egyenlőtlenségek és ellentétek eufémisztikus ködbe burkolását látja (Taylor-Gooby, 1995). Azonban akár dominánssá váltak a posztmodern trendek, akár nem, Közép- és Kelet-Európában összezsúszott az idő.

A bolsevik típusú diktatúrák nyomásának eltűntével egymásra torlódtak a társadalmi idő rétegei, azaz egyszerre érvényesülnek a kora kapitalizmus premodern vagy modern struktúráló erői és bizonyos „posztmodern” tendenciák. És ugyanez történt a történelmi idővel is. A szerves történelmi folyamatok erőszakos megszakítása miatt nem felejtődött el, vagy nem vált túl-

haladottá még a háború előtti társadalom sem. Legalábbis az *Antall*-kormány elsősorban arra az örökségre akart építeni – és elég sok partnert talált ebbéli igyekezetéhez. Ráadásul a diktatúra során lefojtott identitások és az ezekből táplálkozó indulatok gyakran robbanásszerűen törnek felszínre.

Ma elsősorban a vallási, etnikai, nemzetiségi vagy hasonló identitáskeresések félelmetes következményei látványosak, és jó néhány esetben már tragikusak. Ahol nem került sor gyilkos fegyveres harcra, ott is erősödtek – miként nyugaton – az ilyen típusú, a saját identitást intoleránsan érvényesíteni akaró, azaz gyűlöletre épülő mozgalmak.

Ennél kevesebbet tudunk a premodern vagy modern struktúrálódás hatásairól, azaz arról, hogy milyen makrostruktúrák jönnek létre a lefojtott struktúra felszabadulásával. Egyelőre sejtések, találgatások lehetnek csak (lásd például: *Andorka*, 1995), amelyek számát a továbbiak szaporítják.

3.2. „Korunk uralkodó eszméi” és a rendszerváltó elit

A hazai társadalomtudomány már sok mindent elmondott a régi elit sorsáról (metamorfózisairól), és az új elit társadalmi arculatáról, rekrutációjáról, részben a *Szelényi Iván* által vezetett nemzetközi kutatás adatbázisán³, részben a TÁRKI adatfelvételei alapján (például *Kolosi-Szelényi et al*, 1991; *Kolosi-Róbert*, 1992; *Kolosi-Róna-Tas*, 1992; *Szelényi*, 1992; *Szikora*, 1995). Ezeknek az elemzéseknek – jogosan – a legfontosabb elméleti kerete *Bourdieu* fogalomrendszere a különböző tőkékről és tőkekonverziós stratégiákról. Itt ehhez csak azt a kérdést teszem föl, hogy mi mozgatja ezt az elitet, s mi teszi lehetővé éppen ilyen módon való működését.

A rendszerváltás sok értelemben késett. Az itt kitüntetett nézőpontból azért, mert akkor következett be, amikor a II. világháborút követő értékkonszenzus felbomlása már jócskán előrehaladt. A konszenzus idején még erős volt a törekvés arra, hogy a szabadság és egyenlőség konfliktusos viszonyát különféle kompromisszumokkal összebékítsék, s a háború közös szenvedései után, az általános szegénység viszonyai között megerősödött a szolidaritás érzése és igénye. Mindezt az új jobboldali hullám érvénytelenítette.

Nem nehéz megérteni, hogy miért volt óriási fogadókészség az új – neokonzervatív, neoliberális – uralkodó eszmékre a rendszerváltó országokban. Nem egyszerűen arról volt szó, mint a nyugati jóléti államokban, hogy – mondjuk, a progresszív adóztatással – némileg megsértették a gazdagabbak érdekeit, ami ellen azok lázadni kezdtek. A bolsevizmus ennél összehasonlíthatatlanul súlyosabban sértett meg korábban nagyon erős érdekeket. A korábbi eliteket vagy tőketulajdonosokat (bármilyen tőkérről lett legyen is szó) létalapjukban teljesen, és részben fizikailag is meg akarta semmisíteni. Az lett volna természetellenes, ha ez az erőszak nem váltott volna ki a sértettekől kárpótlási igényt, s sok esetben gyűlöletet vagy bosszúvágyat a korábbi ideológiával és rendszerrel szemben. Minthogy a fizikai megsemmisítés teljesen nem sikerülhetett, a sértett érdekek hordozóinak vagy örököseinek többsége természetes módon szegődött az új ideológia hívévé, és üdvözölték az új lehetőségeket. Melléjük felsorakoztak (számos elemzés sze-

rint) a késői államszocializmus technokratái, illetve (ahol ilyenek lehettek) szürke gazdaságának új vállalkozói. Mellesleg: a tudástőke tulajdonosai vagy örökösei, akik elsősorban a szellemi szabadság hiányától szenvedtek, a többieknél kevésbé voltak sértettek – és kevésbé is voltak fogékonyak az új jobboldal értékeire. Számukra mintha kellő elégtétel lett volna a gondolat-szabadság visszaszerzése.

A politikai szabadságok és a piacgazdaság fenntartás nélküli elfogadása talaján egy újabb (Közép- és Kelet-Európában immáron harmadik) elsődleges felhalmozás következett be. Ebben tehát azok indultak jó eséllyel a pártállam által kisajátított erőforrások széthordására, magáncélú kisajátítására, akik azonosultak a korlátlan egyenlőtlenségek legitim voltának ideológiájával, s továbbá volt olyan tudás-, kapcsolati stb. tőkéjük, amelynek segítségével közel jutottak a tűzhöz (azaz e tőkéket konvertálták vagyona, jól fizető, illetve hatalmi pozícióra stb.). Vagyis általánosságban az mondható ki, hogy a rendszerváltás után azok nyerhettek különösen sokat a gazdasági vagy politikai mezőben, akik (vagy akiknek szülei) valamelyik korábbi rendszerben már jó helyzetben voltak, és pszichológiailag felkészültek a számukra korlátlan előnyt ígérő új értékrend elfogadására.

Az új tulajdonosi osztály esetében elgondolkoztató, hogy mennyire különböznék mozgatóik és lehetőségeik a *Max Weber* által leírt korai kapitalizmus tőkéseiétől. *Claus Offe* egy beszélgetésben hívta fel a figyelmemet arra, hogy a protestáns etika alapján motivált első tőkéseket (*Weber* elemzése szerint) nem a nyereség, a meggazdagodás vágya izgatta, hanem az a szinte irracionális vágy, hogy növeljék a hatékonyság, a profitabilitás lehetőségeit – akár askétikus önmegtartóztatás árán is. Az államszocializmus összeomlásából kibontakozó kapitalizmus vagyonosodó rétegének legalább egy része nem megteremteni akarja a gazdagság alapjait, hanem elsősorban a „készből” akar meg- vagy visszaszerezni.⁴ Nem a jövőre, hanem a jelenre (és a múlt), nem elsősorban termelésre, termelésfejlesztésre, hanem fogyasztásra orientált; inkább a hedonizmus, mint az askétizmus jellemzi. És sokkal több ebben a körben az örökös, mint a self-made man. Ismét az időösszeecsúszását jelzi, hogy ha a „posztoszocialista” tőkések valakihez hasonlítanak, akkor nem annyira a korakapitalizmus első tőkéseihez, mint mai utódaikhoz. A nyugati gazdasági vezetőréteg tagjai között ugyancsak sok az örökös; sokukra jellemző a hedonizmus meg a fitogtató fogyasztás; és többségükben az új ideológia meggyőződéses hívei.

És valószínűleg további sajátosság, hogy az első tőkések „hivatás- vagy küldetéstudatával” szemben az új kelet-európai nyertesek között az elit-tudat a jellemző. Bárhogy vált is valaki itt és most nyertessé, a siker maga igazol: az új „elit” tagjai úgy érzik, hogy megérdemelten vannak helyükön, hogy (szemben az érdemes és érdemtelen szegényekkel) „érdemes gazdagok”. Azaz egy meritokrácia tagjainak is tekintik magukat – és ez valószínűleg hosszabb távon fogja befolyásolni a társadalom többi részéhez való viszonyukat.

3.3. Várható-e egy létalatti osztály (underclass) megjelenése?

A társadalom egészét tekintve is szembeötlőek a különbségek az igazi kora-kapitalizmussal szemben – például a részben tulajdonos, részben tudása révén független egzisztenciájú középosztályhoz képest, vagy ahhoz a munkássághoz képest, amelynek legalábbis egy része majdhogynem lét alatti létben élt, és alig volt szervezett védelme. A nyomor és kiszolgáltatottság miatt tekintették őket „veszélyesnek és veszélyeztetőnek” (Chevalier, 1958), ami szinte a mai „underclass” felhangjait hordozó kifejezés. Hogy visszatérhet-e egy ilyen, a mai Egyesült Államokban újonnan markánsan megjelenő probléma, erről csak bizonytalan és óvatos sejtések fogalmazhatók meg, annál inkább, mert a mai amerikai underclass történelmi gyökerei mások, mint bármi, amit Európában ismerünk (Katz, 1993).

Korábban említettem, hogy már a nyolcvanas években sejteni lehetett valamit a lemaradás és kiszorulás tendenciáiról. A rendszerváltás az akkori jóslatot részben felnagyítva, részben akkor nem sejthető módokon valósítja meg. A kiszorulás új formái jelentek meg a munkanélküliséggel, nyílt hajléktalansággal, az ugrásszerűen növekvő számú segélyezettal, a mind többekre kiterjedő teljes jövedelemhiánnyal. Ezzel egyidejűleg egyre szélesebb kör érzékeli a létbizonytalanságnak, a jövő kiszámíthatatlanságának különböző formáit.

B. Milanovic [1994], a Világbank egyik kutatója szerint szegénység mindig volt a ma átalakuló országokban, de „underclass” nem. Ezt jelzi azzal az adattal, hogy az ún. szegénységi rés (az az összeg, ami ahhoz lenne szükséges, hogy a szegények adott helyzetükből egy minimálisan elfogadható szintre jussanak) a latin-amerikai országokban 40 százalék körül van, a közép- és kelet-európai országokban pedig 20 százalék körül volt még 1992 táján is, amikor pedig már jelentősen nőtt a szegénység. (Milanovic szerint 8-ról 58 millióra emelkedett a régióban a szegények száma, a polgárháború sújtotta területek és a még adatokkal sem rendelkező szegényebb országok nélkül.) A kevésbé mély szegénység nyilvánvalóan a „koraszülött jóléti állam”, a művi teljes foglalkoztatás, a szélesebb körű újraelosztás stb. következménye. Az ez elleni éles bírálatok annyiban óvatlanok, amennyiben éppen ez az alap volt az egyik tényező, amely segítette a békés rendszerváltást, és könnyítheti az átmenet egészét.

A szegények és a többiek közötti távolság ma nő. Hogy ebből kialakul-e egy végzetesen kiszoruló létalatti osztály vagy sem, ez múlik azon, hogy ennyire lesz tartós a munkanélküliség, mennyire lesz védelme a foglalkoztatott munkaerőnek, hogy milyen képzési forma fogja (vagy nem fogja) helyettesíteni azt a tömeges középfokú képzést, melyet a szakmunkásképzés jelentett, illetve hogy mennyire fog általában bővülni és javulni vagy szűkülni és romlani az iskolarendszer, hogy milyen széles kört fog átfogni a segélyezés, és milyenek lesznek a segélyfeltételek, hogy mennyire fog sikerülni a szegényeknek és szegényedőknek viszonylag elfogadható lakásukat megőrizni; egyáltalán, hogy mennyire fognak teret hódítani, egészségügyben, oktatásban és számos más területen a kettős rendszerek, egy jó minőséget nyújtó ellátás a gazdagoknak, és egy vitatható színvonalú rendszer a többieknek. A

már elmondott okok – az új ideológia, egy önmagával foglalkozó, önérdekét érvényesíteni akaró politikai és gazdasági vezetőréteg stb. – mellett és a roma kérdéssel súlyosbítva félő, hogy a mai leszakadási tendencia rögzül és nehezedik. Egy underclass jól kivethető elkülönüléséhez persze idő kell, ám az ebben az esetben is felgyorsulhat.

3.4. Milyen tagolódás felé halad a társadalom?

A társadalmi differenciálódás erősödésének tényét mindenki regisztrálja. A KSH 1992-re vonatkozó mobilitásvizsgálatából például olyasmi tűnik ki, hogy – bár egyelőre kevésbé alakult át a foglalkozási szerkezet – „a fiatal generációkban elindult egy fokozódó, rétegek szerinti differenciálódás. Ennek az a lényege, hogy az adott korosztály kisebb hányadának minden korábnál kedvezőbb lehetőségei vannak az előnyös társadalmi pozíció elérésére, míg egy nagyobbik hányadának viszont növekszik az esélye arra, hogy hátrányosabb társadalmi rétegbe kerüljön. Végső soron ez azt eredményezi, hogy a fiatalabb generációkban nagyobbak lesznek a társadalmi rétegek közötti különbségek, és egy differenciáltabb társadalmi tagozódás lesz jellemző.” (Központi Statisztikai Hivatal, 1994, 17. o.)

Kérdés azonban, hogy a differenciálódás egy ún. kettős, „egyharmados-kétharmados” társadalom felé mutat-e, vagy ennél tagoltabb képlet felé. Egy sor jelzés valamilyen hármas (alsó–közép–felső réteg szerinti) tagolódásra utal. A leggazdagabbak és legszegényebbek közötti egyenlőtlenség köztudottan nő (Andorka et al, 1994). Valószínűleg azonban nem csak egyszerű szét húzódásról van szó: nő a távolság a legszegényebbek és a közvetlenül fölöttük lévők, illetve a középrétegek és az „elit” között. Az első állítást illusztrálja, hogy a legalsó és a következő jövedelmi decilis között 1991/92-ben 56 százalék⁵, 1993/94-ben 66 százalék volt a különbség – míg a KSH 1988-ra vonatkozóan még csak 33 százalék különbséget mutatott ki. A két felső tized közötti távolság a TÁRKI szerint 1991/92-ben 71, 93/94-ben 77 százalék volt. Ugyanez a mutató a KSH 1988. évre vonatkozó felmérése szerint 44 százalék volt. (Központi Statisztikai Hivatal, 1990, 113. o. alapján végzett számítások, Andorka et al, 1994, 58. o.) Noha az adatok tartalma némileg eltérő, e jelentős különbségek oka feltehetően nem csupán módszertani vagy technikai.

A kereseti skála szét húzódása is jellegzetes. Nagyjából hasonló foglalkozási csoportoknál a legmagasabb és legalacsonyabb csoportok között 2,5-ről 4 fölé szökött föl a szorzó. A javuló és romló szélek között egy bizonytalan körvonalú középréteg van, amely valószínűleg szintén differenciálódik. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

Néhány jellegzetes foglalkozási csoport keresete, illetve személyes jövedelme⁶

	1988 (KSH)	1992 (TÁRKI)	1994
<i>Összes kereső</i>	1,00	1,00	1,00
Vezető, illetve felső vezető	1,92	2,38	2,66
Irányító, illetve középvezető	1,36	1,74	1,71
Felső szintű szakember, illetve beosztott értelmiség	1,22	1,25	1,33
Szakmunkás	1,00	0,86	0,85
Segéd munkás	0,76	0,74	0,66
<i>Legmagasabb/ legalacsonyabb jövedelmi csoport</i>	2,51	3,22	4,06

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 1991, 24. o., Andorka et al, 1994, 60. o.

A középréteg egyelőre mintha két- vagy háromfelé indulna. A fiatalabbak, piacképes képzettséggel rendelkezők bíznak helyzetük javulásában, és sokan közülük jó reménnyel törnek az „elithelyzetek” felé. Egy jelentős csoport elég jó pozíciót ért el korábban, és elég (tudás- vagy kapcsolati) tőkét gyűjtött ahhoz, hogy e helyet – esetleg a jövedelmek időleges veszteségével – megtartsa. Valószínű ugyanis, hogy a ma vesztesben lévő közalkalmazottak, tanárok-tanítók, nem divatos, de tartósan fontos szakmákban dolgozók jó része viszonylag gyorsan vissza fog kerülni egy, nem fellendülő, de legalább biztos és relatíve jó helyzetbe. Reménytelenebb helyzetben a középrétegekhez tartozó két csoport van. Az egyik a nyugdíjasok jelentős része, akik nem kerültek eddig sem teljes létbizonytalanságba, és valószínűleg nem is fognak, de amúgy sem magas életszínvonalukból nagyon sokat veszítettek, és ennek visszaszerzésére nincs is reményük. Egész eddigi életmódjuk és a viszonylag biztos kis nyugdíj mellett nem a teljes elnyomorodás, hanem a testet-lelket megviselő tartós szűkölködés áll előttük. A másik veszélyeztetett csoportba az avuló szakmájú szakmunkások tartoznak, kivált, ha válságsújtotta övezetekben élnek. Egy részük próbálkozik új szakmával vagy kényszervállalkozással, de többnyire nincs elég tudásuk, készségük, kapcsolatrendszerük ahhoz, hogy próbálkozásaik tartósan sikerüljenek.

A társadalmi helyzet alakulására vonatkozó véleményekben ezek a sejtések társadalmi közvélekedésként jelentkeznek. A társadalmi csoportok közötti hierarchikus különbséget sokkal nagyobbban ítélték a kérdezettek 1993-ban, mint korábban, és még hangsúlyozottabbak a különbségek a jövő esélyeinek megítélésénél. Az eddig mondottakkal összhangban a segéd munkások a leginkább reményvesztettek, de nem sokkal bizakodóbbak náluk a szakmunkások sem. A különösebb szakképzettség nélkül dolgozó alkalmazottak véleménye inkább megoszlik, és csak a legjobb helyzetűek optimisták. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat

A család társadalmi helyzetének megítélése különböző időpontokban,
a háztartásfő összevont munkajelleg csoportja szerint
(Önelhelyezés átlaga hétfokozatú létrán)

	Segéd- munkás	Szak- munkás	Beosz- tott szellemi	Vezető, értelmiségi, vállalkozó	Együtt
1970/1980 fordulóján	3,56	3,81	3,91	3,87	3,79
A kérdezőskor (1993)	2,74	3,01	3,17	3,53	3,11
3 év múlva	2,15	2,47	2,94	3,54	2,76
n=	130	217	93	156	596

Forrás: Az OTKA támogatásával 1991 és 1994 közt folytatott, 2140/90 számú kutatás.⁷

A nyugdíjasok valószínű nehézségeit maguk az idősök pontosan érzékelik, de a 40 éven felüliek is tartanak attól, amit a jövő hozhat. Ugyanakkor a fiatalabbak közül is leginkább a magasan kvalifikáltak látnak perspektívát maguk előtt. (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A 3 év múlva lehetséges társadalmi helyzet megítélése a háztartásfő
összevont munkajelleg csoportja és korcsoportok szerint
(Önelhelyezés hétfokozatú létrán)

	Segéd- munkás	Szak- munkás	Beosz- tott szellemi	Vezető, értelmiségi, vállalkozó
40 éves és fiatalabb	2,48	2,66	3,36	3,68
40 évesnél idősebb	1,79	1,84	2,23	3,06
Együtt	2,15	2,47	2,94	3,54

A jövőre vonatkozó sejtések nem tények. Az itt ismertetett adatok csupán hangulatot, várakozásokat jeleznek – de esetleg önmegvalósító proféciaként működhetnek. Az erősödő társadalmi differenciálódást persze nem csak ezek a várakozások, hanem egy sor korábban vázolt tendencia valószínűsítik. Hogy a társadalom széthúzódása vagy szétesése mennyire lesz parttalan, ez részben a spontán erőknől múlik. Ám a politika, miként ez a nyugati demokráciákban is történt és történik, felerősítheti vagy korlátozhatja a spontán erő hatását. Egyelőre inkább a felerősítési szándék látszik, vagy legalábbis minden politikai erő (az éppen kormányon lévő szocialistákat is ide értve) fél a spontán szegényedést s főleg gazdagodást korlátozni, mert az ilyen beavatkozások a múlttal rokonítják őket. Ezért is nagyobb a valószínűsége a társadalmi szerkezet „latin-amerikanizálódásának”, mint annak, hogy a háború utáni nyugat-európai változások fogják számunkra a strukturális modellt nyújtani.

Jegyzetek

1. Szomorúan konstatálom, hogy – Arannyal szólva – kivénültem kortársaim közül. Bizonyos szociálliberális–szociáldemokrata eszméket és bizonyos tudományos elveket egyszerűen nem tudok feladni. Nehezen követhető számomra az a könnyed elegancia, amellyel a népjóléti tárca és a népjólétiért felelős szocialista politikusok – tisztelet az olyan kivételeknek, mint a lemondott miniszter – beletörődnek az 1995. március 12-i, a szociálpolitika szempontjából az „új jobboldali” fordulatot törvényerőre emelő döntésekbe. Éppen ezért előre elnézést kérek minden olvasótól, aki korábbi munkáimba belenézett: a lényegyet tekintve nem tudok újat mondani. Az új ugyanis ma csak azt jelentené, hogy azt mondom, amit a vokális többség már elhitt – koraszülött jóléti államról, egyéni felelősségről, az állami visszavonulás szükségességéről, a szegények gyámolításának és az egyéni jótékonykodásnak a szépségeiről. Mind-ebben ma sem hiszek jobban, mint amikor több mint 30 évvel ezelőtt *Hilscher Rezső* és *Richard Titmuss* könyveiből kezdtem tanulni a szociálpolitikai gondolkodást.

2. Az USA-ban most elfogadás alatt álló Personal Responsibility Act 2 vagy 5 évben kívánja maximálni azt az időtartamot, amely alatt egy egyén egész élete során segélyt kaphat.

3. A nemzetközi összehasonlító kutatás neve „Social Stratification and Circulation of Elites in Eastern Europe after 1989”. Magyarországon – amennyire tudom – elsősorban a TÁRKI-hoz kapcsolódó kutatók működtek közre az adatok elemzésében.

4. A maffiákkal itt nem foglalkozom.

5. A mutató tartalma az, hogy hány százalékkal nagyobb a második, mint a legelső, vagy a tizedik, mint a kilencedik jövedelmi tized átlaga.

6. A KSH adatai az ún. nettó keresetre vonatkoznak, amely a fő munkahelyről származó kereset. A TÁRKI a személyi jövedelmekről közöl adatokat, amelyek a kereset melletti más személyes jövedelmeket is tartalmazhatnak. A foglalkozási csoportok tartalmának hasonlósága a szellemi foglalkozásúaknál csak valószínűsíthető.

7. A kutatást Ferge Zs. vezetésével az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének Szociálpolitikai Tanszéke végezte, egy 1991-ben kiválasztott, akkor közel 1000 háztartásból álló városi panelmintán, 1991-ben, 1992-ben és 1993-ban. A háztartások közül 3 év alatt 300 lemorzsolódott (különváltak, elköltöztek stb.). Az itt közölt adatok csak a minden szempontból összehasonlítható háztartásokra vonatkoznak.

Irodalom

Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (eds.) [1994]: *Társadalmi riport*, 1992. TÁRKI, Budapest.

Andorka Rudolf [1995]: A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltás problémái és a lehetséges jövőbeni fejlődés 2005-ig *Valóság*, 2., 3. szám.

Barr, N. (ed.) [1994]: *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe. The transition and beyond*. Published for the World Bank and the London School of Economics and Political Science. A World Bank Book, Oxford University Press.

Bauman, Zygmunt [1993]: Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, április, 9–10. szám.

Bourdieu, Pierre [1978]: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Bujalos István–Nyilasi Mihály (szerk.) [1995]: *Az Új Jobboldal*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest (sajtó alatt).

Castles, F. G.–Dowrick, S. [1988]: *The Impact of Government Spending Levels on Medium-term Economic Growth in the OECD 1960–1985*. Discussion Paper. The Australian National University, Centre for Economic Policy Research, Canberra.

Chevalier, L. [1958]: *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX siècle*, Plon. Paris.

Egy korosztály életútja [1984]: MTA Szociológiai Kutató Intézet.

- Elias, Norbert [1991]: *The Society of Individuals*, Blackwell, Oxford.
- Örvös József [1981]: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I–II.* Magyar Helikon (Eredeti megjelenés évei 1851 és 1854.), Budapest.
- Ferge Zsuzsa [1969]: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa [1984]: Egy nemzedék életútja. In: *Egy korosztály életútja*, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Ferge Zsuzsa [1991]: Társadalmi struktúra és szociálpolitika, *Esély*, 2. szám.
- Ferge Zsuzsa–Kolberg, J. E. (eds.) [1992]: *Social Policy in a Changing Europe*, Boulder, Colorado, Campus and Westview.
- Katz, Michael B. (ed) [1993]: *The „Underclass” Debate. Views from History*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Kolosi T.–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western [1991]: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989–90. *Szociológia*, 2. szám. @IRODAL = Kolosi Tamás–Róbert Péter [1992]: A rendszerváltástársadalmi hatásai, *TÁRKI Gyorsjelentések*, Budapest.
- Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos [1992]: Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon, *Szociológia*, 2. szám.
- Korpi, W. [1985]: Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System? *European Sociological Review*, 1. szám.
- Központi Statisztikai Hivatal [1990]: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal [1991]: *A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel*, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal [1994]: Társadalmi tagozódás, mobilitás az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján, Budapest.
- Le Grand, Julian–Bartlett, Will (eds.) [1994]: *Q uasi-Markets and Social Policy*. The Macmillan Press Ltd., Basingstoke and London.
- Machonin, Pavel [1969]: A csehszlovák társadalom. (A cseh nyelven írott könyv eredeti bibliográfiai adatai nem állnak rendelkezésemre.)
- Marshall, T. H. [1965]: Citizenship and Social Class. In: *Class, Citizenship, and Social Development*, Anchor Books Edition (First ed. 1950).
- Milanovic, B. [1994]: A Cost of Transition: 50 Million New Poor and Growing Inequality, *Transition* (Transition Economics Division, Policy Research Department, The World Bank), Volume 5, No. 8. október.
- Myles, John–Brym, Robert J. [1992]: Markets and Welfare States: What East and West Can Learn from Each Other, In: *Ferge–Kolberg* [1992].
- Sági Matild–Róbert Péter [1993]: Dismantling the welfare state. (How the state discards its responsibilities.) Paper prepared for the European Research Conference on from European Societies to European Society: the national welfare states and European integration. St. Martin, Germany, 22–26 November 1992.
- Simon, János [1993]: Post-paternalist Political Culture in Hungary: Relationship Between Citizens and Politics During and After the „Melancholic Revolution”, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. XXVI. június.
- Szalai Erzsébet [1995]: Ki eszi meg a tyúkot? *Népszabadság*, április 1.
- Szelényi Iván [1992]: *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Szikra Katalin [1995]: Az éltek és a középosztály. Interjú Utasi Ágnessel. *Magyar Hírlap*, április 3.
- Taylor-Gooby, Peter [1995]: A posztmodernizmus és a szociálpolitika: nagy ugrás hátrafelé? *Esély*, 2. szám.
- World Bank [1994]: Reform Issues on Social Policy. Manuscript, Budapest.